

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Werkelijkheid en intersubjectiviteit in de perversies

JAAP UBBELS

In mijn artikel *Neurotische en perverse processen* (2007) heb ik in drie klinische voorbeelden geïllustreerd hoe er over perversies gedacht kan worden en wat de klinische implicaties daarvan zijn. De redactie van het *Tijdschrift voor psychoanalyse* heeft het lovenswaardige initiatief genomen een aantal collega's om commentaar te vragen. Leo Ruelens (2007), Ton Stufkens (2007) en Karin Temmerman & Filip Geerardyn (2007) hebben dat op een doordachte wijze gedaan, waarvoor mijn dank.

Hoewel ik met lacaniaans denken en terminologie niet vertrouwd ben, begrijp ik dat Ruelens wijst op de belangrijke betekenis van sublimatie bij de perversies en op dat aspect van de 'werkelijkheid' dat gevoed wordt door de verwachting en anticipatie. Stufkens richt zich op mijn losse gebruik van het begrip 'werkelijkheid' en samenhangend daarmee op de technische problemen rondom de intersubjectiviteit bij de behandeling van perverse problematiek. Temmerman en Geerardyn stellen de vraag hoe het intrapersonlijke zich verhoudt tot het aangaan van een sociale band, en of de fenomenologie van een perverse trek een neurotische structuur kan maskeren. De grootste gemene deler lijkt mij samen te vatten in de vraag: hoe moeten wij ons de werkelijkheid en intersubjectiviteit bij de perversies voorstellen?

In dit artikel zal ik deze vraag trachten te beantwoorden en betogen dat een wezenlijke verstoring van werkelijkheid en intersubjectiviteit ten grondslag ligt aan de psychodynamiek van de perversies. Het betrekkelijk nieuwe begrip 'perversiteit' wordt wederom geïntroduceerd omdat het recht doet aan de klinische waarneming dat de perverse dynamiek niet beperkt is tot de manifeste seksuele perversies.

¶ *Ik-splijting en 'perversiteit'*

Sinds Freud (1905) stelde dat de neiging tot het perverse deel uitmaakt van de gewone gang van de ontwikkeling, hebben de perversies een centrale plaats in de psychoanalytische theorievorming. Neurose en perversie werden door Freud in één kader geplaatst en steeds bleef hij op zoek naar het wezenlijke psycho-

dynamische onderscheid tussen beide. Zijn eerste formulering dienaangaande, dat de neurose het negatief is van de perversie (Freud 1905), was even tentatief bedoeld als zijn laatste in de *Hoofdpijnen* (1940, p. 498): «Er hebben zich twee psychische houdingen in plaats van één gevormd: een normale die met de realiteit rekening houdt, en een andere die onder invloed van een drift het Ik losmaakt van de realiteit. Beide bestaan naast elkaar. Het eindresultaat hangt af van hun relatieve sterkte.»

Freud maakte dus duidelijk dat de verdringing, als het neurotische afweermechanisme bij uitstek, in de perversie ontbreekt en dat er in plaats daarvan een zeer complexe, andere afweerorganisatie tot stand is gekomen waarin loochening («disavowal») van de werkelijkheid samengaat met de vorming van twee psychische houdingen. «Beide houdingen bestaan gedurende het hele leven naast elkaar zonder dat zij elkaar over en weer beïnvloeden. Dit is wat men een Ik-splijting kan noemen» (1940, p. 499).

In deze formulering gaat het bij de Ik-splijting om de verbroken verbinding, maar enkele jaren eerder beschreef Freud (1938) het net even anders: de lustvolle, masturbatoire grootheid in het ene fantasiesysteem wakkert in het andere de angst aan voor een werkelijkheid van straf en castratie. In deze beschrijving bestaat er een dynamische samenhang tussen angst en splijting. Dit strookt met de klinische ervaring: de perversie is als een vuurstorm die alle libido als zuurstof naar zich toe zuigt en opbrandt. Jiménez (2004) schrijft over de perversie als een vulkaan die tegelijkertijd een holle berg is. Innerlijk woedt er een heftige brand én is er leegte. Door de splijting is het contact met de werkelijkheid die wij met anderen delen bedreigd. Perverse opwindings genereert angst, en tegelijkertijd kan het contact met de werkelijkheid van de objectwereld alleen behouden blijven door de perversie (Glover 1932).

Een brede stroming binnen de hedendaagse Angelsaksische psychoanalytische literatuur heeft de laatste tentatieve beschrijvingen van Freud over de Ik-splijting bij de perversies als uitgangspunt genomen en op een verschillende wijze uitgewerkt. De aandacht is verschoven van het driftmatige naar wat de perverse splijting betekent voor de relaties met andere mensen. De ander is of veel te dichtbij of onbereikbaar ver weg. Een pervert hecht zich niet maar kruipt in de ander, afhankelijkheid wordt niet verdragen en moet vernietigd worden, er is geen ervaring van verlies, de ander wordt niet «gerepareerd» na een mislukte afstemming, en zelfs als de pervert genereus is dan sluit die generositeit niet aan bij de noden van de ander. Perverse problematiek kenmerkt zich door ontmenselijking van de ander, die als een instrument gebruikt wordt. Maar de ander speelt zijn rol wel mee en ook dat verdient nadere aandacht. Aan Eguier (2007) ontleen ik de vraag of die rol van de ander er één is van slachtoffer, medeplichtige of getuige: of alle drie? Het contact met de werkelijkheid is voortdurend in het geding. Er wordt een werkelijkheid geconstrueerd die op een leugen berust. Maar dat lukt alleen wanneer

de ander meegaat met het vernuft van de pervert om een innerlijke echo op te roepen. Wellicht wordt dat ook wel aan gevoeld wanneer men betrokken raakt in de leugen en in het cynisme van de pervert en diens ›ideologie‹ (Eiguer 1999).

De opwinding waarin de pervert anderen wil betrekken wordt vaak als perverse ›seksuele‹ opwinding aangeduid. Bij die term zet ik vraagtekens, omdat seksualiteit (Latijnse stam: *secare* — in tweeën snijden) een object-relatie impliceert, terwijl de perverse opwinding daar juist tegen is gericht en ten dienste staat van de vernietiging van afhankelijkheid en emotioneel denken. Paradoxalerwijze kan perverse opwinding tegelijkertijd de enige manier zijn om, zij het op een verwrongen manier, iets van een band met de objectwereld te behouden. In de gemoedstoestand van de pervert is er een voortdurende herhaling van lustvolle anticipatie, die uiteindelijk tot niets leidt. Als een eindeloos gerekt voorspel worden in een perverse wereld steeds opnieuw lust, opwinding en angst gegenereerd. Maar er wordt nooit een werkelijke bevrediging gevonden, omdat er door de splijting iets wezenlijks in de verbindingen in de innerlijke wereld van driften en objecten ontbreekt of verloren is gegaan. Het opmerkelijke vermogen tot sublimatie dat regelmatig voorkomt bij mensen met een perverse karakterstructuur wordt wel verklaard doordat in de sublimatie een brug wordt geslagen tussen wat niet (meer) met elkaar verbonden is. Deze verbroken verbindingen leiden tot een perverse stoornis van het innerlijk object, het fantasiesysteem waarmee wij de buitenwereld en de ander tegemoet treden. Sinds de jaren zeventig wordt erop gewezen dat men zich in de psychoanalytische behandeling van perverse patiënten dient te richten op het tot werkelijkheid geactualiseerde scenario van perverse innerlijke objecten in de overdracht-tegenoverdracht (Joseph 1971). Naarmate de splijting, en daarmee ook de afweerstructuur tegen objectrelaties, rigider is, zijn de perversies echter moeilijker te behandelen.

Het betrekkelijk nieuwe concept ›perversiteit‹ betekent een volgende stap in het onderkennen van de klinische betekenis van de perverse Ik-splijting. Dit heb ik eerder beschreven aan de hand van de heer B. (2007, p. 258). Onder ›perversiteit‹ wordt een compartiment in de psychische werkelijkheid verstaan, niet als een absolute categorie maar als een continuüm, dat zichtbaar wordt in de overdracht-tegenoverdracht (Ogden 1996; Good 2006; Jiménez 2004). Deze psychische werkelijkheid kenmerkt zich door het overheersen van het pregenitale, het koppig herhalen terwijl dat tot niets leidt. De opwinding die steeds opnieuw de kop opsteekt, staat ten dienste van de afweer en dient om aspecten van de werkelijkheid niet onder ogen te hoeven zien. Het meest specifieke zijn de gevoelsmatige reacties van de analyticus in de vorm van het tot stilstand komen van het emotionele denken, tegenzin, spot, terug willen plagen, een gevoel van doodsheid maar ook het op een ingewikkelde manier betrokken raken in de meer erotisch gekleurde pogingen van de analysant om opwinding bij haar of hem op te roepen.

Het denken over perversies is hiermee dynamischer en tegelijk ook breder geworden. Enerzijds kunnen de seksuele perversies als een extreme vorm van perversiteit beschouwd worden omdat het in principe om dezelfde mechanismen en processen in de psychische werkelijkheid gaat. Anderzijds omvat 'perversiteit' een veel breder gebied aan psychopathologie: ogenschijnlijke 'normaliteit', neurotische, borderline en narcistische stoornissen en zelfs psychose. De term 'pervers proces' is nu ook op zijn plaats omdat de factor tijd een rol speelt in de constellaties waarbinnen een perversiteit zichtbaar wordt.

Mijn eerdere artikel draaide om de stelling dat een dergelijk pervers proces zich keert tegen de — met anderen deelbare, intersubjectieve — werkelijkheid. Een stelling die om een toelichting vraagt.

¶ *Werkelijkheid en intersubjectiviteit*

Freud doelde — volgens Laplanche & Pontalis (1973) — met 'psychische werkelijkheid' op alles wat in de psyche van een persoon eenzelfde kracht en consistentie heeft als de materiële werkelijkheid. Deze kracht en consistentie worden ontleend aan onbewuste patronen van cognities, verlangens en fantasieën. Beelden van zichzelf en de wereld om zich heen worden, als het goed is, aaneengesmeed tot een samenhangend schema om te kunnen 'werken, spelen en lief te hebben'. Hiermee wordt de buitenwereld tegemoet getreden, en in een intersubjectieve relatie met anderen vormen deze schema's, in een ingewikkelde reeks van wederkerige processen tussen informatiegever en -verwerker, de basis van een directe, nabije werkelijkheid. Men zou zich erover kunnen verwonderen dat het bij zulke ingewikkelde processen nogal eens voorkomt dat mensen min of meer dezelfde werkelijkheid met elkaar delen. Maar zo verwonderlijk is dat ook weer niet wanneer wij ons de betekenis voor ogen houden van de overeenkomstige patronen in het fantasieleven die binnen een bepaalde cultuur vastgelegd worden in linguïstische structuren en metaforen. De bekende vergelijking van de werkelijkheid met een projectiescherm waarop informatie uit de binnen- en buitenwereld van weerszijden geprojecteerd wordt (Arlow 1969), is achterhaald. De werkelijkheid is door en door in intersubjectiviteit geworteld en ermee verweven. Er is maar één projector, en in de beleving staat die projector in het scherm (Fonagy & Target 2007).

Psychische en materiële werkelijkheid zijn voortdurend in beweging en het onderscheid tussen beide is vaak geforceerd. In de intersubjectiviteit berust een goede werkelijkheidszin op het kunnen onderkennen van de invloed die de eigen gevoelens en gedragingen hebben op een ander, hoe deze in ontvangst worden genomen en hoe de werkelijkheid van een ander de eigen werkelijkheid weer beïnvloedt.

De beleving van 'werkelijkheid' behoort tot het domein van de transitionele verschijnselen. Het transitionele object staat figuurlijk voor de fysieke symbo-

lisatie van een werkelijkheid die gedeeld wordt met de moeder als mediator en interpretator van de buitenwereld. Het beertje dat bevoeld, betast en geroken wordt, biedt houvast en verbondenheid. Het beertje wordt een fetisj wanneer een klein kind zich alleen daarmee één geheel kan voelen, beschermd tegen een primitieve angst om uit elkaar te vallen (Maidman 1996). Het aanbeden beertje kan door de ouders gehaat worden omdat zij vanuit hun subjectiviteit aanvoelen dat het hun contact eerder verhindert dan bevordert. Dit verschil in perspectief kan onoverbrugbaar zijn, met als een uiterste consequentie isolement en walging. Maar deze disharmonie, het met elkaar fundamenteel oneens zijn en het volstrekt anders aanvoelen zijn ook onderdeel van het intersubjectieve discours. Dit gezichtspunt heeft weinig aandacht gekregen maar voor het begrijpen van wat er intersubjectief bij de perversies gebeurt is het van groot belang (Jiménez 2004; Eiguer 2007).

Bij de perversies zijn twee elementen van de primaire intersubjectiviteit — als basis van alle kennis over de wereld — met name in het geding: macht en het in stand houden van een gevoel van een levendige werkelijkheid. Intersubjectiviteit veronderstelt subjectiviteit en een subject. Subjectiviteit kan alleen bestaan bij de gratie van ruimte en kracht om te kunnen en mogen voelen zoals men voelt. Dat betekent dat subjectiviteit bestaat binnen machtsrelaties waarbinnen voortdurend onderhandeld wordt over betekenissen (Cavell 2006).

Recent beschreven Fonagy en Target (2007) hoe de baby leert middels de psyche van zijn ouders en ervan uitgaat dat wat hij weet door anderen geweten wordt, en dat wat door anderen geweten wordt, voor hem toegankelijk is. Slechts geleidelijk daagt er iets van het unieke van het eigen perspectief zodat er iets van een mentaal zelf, een subject, kan ontstaan. Voor ons onderwerp is één gezichtspunt van speciaal belang. Naarmate een persoon minder leert over de werking van de psyche van anderen, voelen de reacties die ontvangen worden minder reëel (Latijnse stam: *res* — de zaak betreffende), minder levendig aan omdat zij minder betekenis hebben. In het klinische voorbeeld van Fonagy en Target (2007, p. 930-932) verschaften dramatische, theatrale belevingen aan de analysante het gevoel van echtheid omdat deze een gevoelsreactie bij anderen opriepen. Duidingen van de analyticus bleven vruchteloos zolang deze het fragiele gevoel van subjectiviteit ondermijnden. Om het voor de analysante als ‘echt’ te laten voelen moest het gevoel in de ander bestaan. De analysante van Fonagy en Target kon haar subjectiviteit alleen beleven in de equivalenten modus van psychisch functioneren.

Aan intersubjectiviteit is ten slotte ook een belangrijk filosofisch probleem verbonden. Cavell (2006) toonde overtuigend aan dat wij er om kennistheoretische redenen wel van uit moeten gaan dat er ook een min of meer objectieve werkelijkheid bestaat. Althans wanneer wij willen onderkennen dat onze eigen gedachten gedachten zijn met een subjectief perspectief waarover wij een dialoog met elkaar kunnen voeren.

De werkelijkheid heeft dus een 'freudiaanse' pool van 'objectieve' werkelijkheid die vraagt om aanpassing, onderwerping en een zekere depersonalisatie. De 'winnicottiaanse' pool is de gesymboliseerde werkelijkheid. In het tussengebied is er beweeglijkheid en uitwisseling tussen beide polen, zodat er zowel een beleving is van personificatie als van realisatie.

Het psychoanalytische paradigma van een levendige uitwisseling tussen de eigen, vanuit de binnenwereld gesymboliseerde werkelijkheid en die van de buitenwereld is het gevoel van werkelijkheid dat de zuigeling ervaart wanneer de moeder bestand blijkt tegen zijn libidineuze en agressieve aanvallen (Winnicott 1971). Hierbij ontstaat ook het oerbeeld van de eigen subjectiviteit van de baby, in de vorm van intense belevingen rondom de mond, in een 'intersubjectieve schakel' met de borst (Berenstein 2001). De moeder geeft de baby een subjectieve beleving van macht door diens driftmatigheid te zien, te verdragen en daarvan te genieten.

¶ *Werkelijkheid en intersubjectiviteit bij de perversies*

Nu keren wij terug naar de perversies. Een belangrijke stap in het psychoanalytische denken over perversies werd genomen door Khan (1979) toen hij een klinische waarneming bij volwassen perverse patiënten in Winnicotts terminologie beschreef als een stoornis in het transitionele object, de symbolisatie van de werkelijkheid. Bepaalde aspecten van de werkelijkheid worden geïdealiseerd en krijgen door perverse opwinding een glans die ze tot veel meer maakt dan ze zijn. Andere delen van de werkelijkheid zijn onverdraaglijk dor en dood. Khan schreef dit toe aan een pervers innerlijk object, het 'collated internal object', een fantasiesysteem dat uit een collage bestaat van zelf- en objectbrokstukken en waarin de perverse Ik-splijting tot uiting komt doordat er geen vitaliserende verbindingen tussen deze brokstukken bestaan. Hiermee wordt onderkend hoezeer de opwinding dient om een pseudowerkelijkheid met een illusoir gevoel van levendigheid te scheppen waarin anderen dwangmatig in de opwinding betrokken worden om zich te beschermen tegen de beleving van doodheid (Ogden 1996).

De terminologie van het transitionele object wordt gemakkelijk opgevat als een pseudoverklaring voor de genese. Het lijkt mij juist om het te laten bij de beschrijving van een klinische waarneming. De psychoanalytische gevolgtrekking daaruit is die van een perverse stoornis in het vermogen tot symboliseren. Deze stoornis moge vroege wortels hebben, ze hoeft zich niet noodzakelijkerwijze in de vorm van 'een vroege stoornis' aan ons voor te doen. Het dynamische gezichtspunt wordt breder wanneer wij eraan vasthouden dat een perverse stoornis in het symboliseren zich als een perversiteit kan aandienen onder invloed van allerlei factoren, zoals onverdraaglijke afhankelijkheid, confrontatie met als gruwelijk ervaren oedipale werkelijkheden of veranderingen in de lichamelijke homeostase in de loop van het leven.

Ik ga nu verder in op de processen die bij de perversies de continuïteit en de wisselwerking tussen werkelijkheden, de intersubjectieve ontmoeting, verstoren. Hier pakken wij de draad weer op van de splijting van het Ik (Freud 1938, 1940). Het gaat om twee verschillende innerlijke houdingen. Bij de neurose wordt de meest driftmatige en minst realistische van de attitudes verdrongen, maar het contact met de werkelijkheid van objecten, het transitionele object, blijft behouden. Onder invloed van factoren als een grote angst, een confrontatie met een onverdraaglijke werkelijkheid (van afhankelijkheid bijvoorbeeld) of een verandering van de innerlijke krachtenverhoudingen in de loop van het leven, kan de Ik-splijting een pervers karakter krijgen. In plaats dat de minst realistische attitude verdrongen wordt, wordt deze verheerlijkt en krijgt deze een glans die haar meer maakt dan ze is. Echter de intersubjectieve betekenis van de loochening (‘disavowal’) is dat de ander niet meer als ‘de ander’ verdragen wordt. Diens subjectiviteit wordt met geweld ingelijfd; betekenis wordt vernietigd. De transitionele ruimte van verbeelding en spel gaat verloren en daarmee de personificatie van de werkelijkheid. In deze belevingswereld komt de werkelijkheid van buiten, wordt ondraaglijk bar en hard en kan (misschien tijdelijk) niet gepersonifieerd worden. Afhankelijkheid is een directe bedreiging geworden zodat de toevlucht wordt genomen tot machtsstrategieën, tot domineren en de ander denigreren, tot penetreren in plaats van gepenetreerd worden. De innerlijke doodsheid en leegheid worden hier alleen maar door versterkt. De opgewonden *arousal* wordt van stal gehaald om een belevingskwaliteit terug te vinden van ‘echt’. Perverse processen leiden tot een andere kwaliteit van het Ik-bewustzijn. Een identiteit, gebaseerd op betekenissen, verwordt tot een identiteit gebaseerd op opwinding: ‘Ik ben opgewonden, ik word dus gezien en besta’ (Danckwardt 2007).

Omdat bij perverse problematiek de ongelijkheid in de analyse gelijkgesteld wordt met de ander gebruiken en domineren, is de macht en daarmee de identiteit van de analyticus bij deze problematiek bij uitstek in het geding. Ik kom er straks op terug wat er bij de behandeling van deze problematiek nu werkelijk wezenlijk is aan de subjectieve macht van de analyticus en wat minder wezenlijk is.

¶ *Klinisch vignet*¹

De inhoud van het verhaal van mevrouw C. is de verwording van de liefde voor haar gewezen partner in haat, de rol die jaloezie en rivaliteit daarin hebben en haar spijt over de gemiste kans. Gaande de analyse werd duidelijk met hoeveel vijandigheid zij worstelde en hoe dat in haar levensgeschiedenis te begrijpen viel uit de geboorte van een zestal jongere broertjes en zusjes. De angst voor deze vijandigheid was aangewakkerd door een doodgeboren zusje. Haar wens om het geliefde, enige, geïdealiseerde kind

te blijven had innerlijk de kracht van een gerechtvaardigde aanspraak op een nooit opgegeven almacht. Over haar gewezen vriend vertelde zij dat hij verlopen en sociaal afgezaakt zou zijn. Dit strookte niet met andere facetten van haar verhaal waarin de ex-vriend veel reisde en een belangrijke positie had in hetzelfde vakgebied als het hare. Wanneer ik haar op dat contrast wees, zei ze geïrriteerd dat ik haar niet goed begreep en dat ik rommelig omging met wat zij mij vertelde. Ik legde haar voor dat wij hier misschien een verklaring konden vinden voor de moeilijkheden die zij ondervond in haar pogingen om een nieuwe vriend te vinden: zonder dat zij zich dat goed realiseerde was zij bang voor de intensiteit van haar jaloezie en verlangen naar almacht. In situaties waarin zij met voor haar interessante mannen van doen had, werd haar werkelijkheid, haar gedrag, bepaald door onbewuste angstige fantasieën. Mevrouw C. hield dus contact met de werkelijkheid waarin zij de echte uitdagingen en verantwoordelijkheden in haar leven onder ogen zag en zij wist dat zij in die werkelijkheid zou moeten handelen (‘ageren’). Maar zij nam de signalen op een verkeerde manier in ontvangst en ‘re’-ageerde onhandig en ongelukkig.

Dit is het neurotische proces: als splijting van het Ik is dit als universeel verschijnsel bij de neurose door Le Coultre (1966) en later door Arlow (1996) beschreven.

Nu het perverse proces zoals zich dat in het verloop van de psychoanalyse manifesteerde. Eerder (Ubbels 2007) heb ik beschreven hoe ik geleidelijk verast werd door de hardnekkigheid waarmee mevrouw C. eraan vasthield dat ik mijn best had gedaan haar ‘in analyse te krijgen’ omdat ik gecharmeerd zou zijn van haar fysieke aantrekkingskracht en vlijmscherpe intelligentie. Nu school daarin een kern van waarheid, in zekere zin en tot op zekere hoogte. Ik had mij ook wel eens verplaatst in de mannen die op haar pad kwamen en mij afgevraagd wat het nu in haar zou zijn dat mannen boeide en tegelijk afschrikte. In iedere patiënt is er altijd wel iets dat de analyticus fascineert, zijn bewondering en verlangen oproept. Een dergelijke vereenzelviging kan een functie hebben in het structureren van het verdere verloop van het analytische contact, maar bij perverse problematiek dient men beducht te zijn op de zwakke, fragiele plekken in de subjectiviteit van de analysant. De *honeymoon* verwordt dan gemakkelijk tot een *fatal attraction*, het bekende beeld van de nachtmerrie die zo velen onweerstaanbaar (als object van verlangen) naar het witte doek trekt.

Ten slotte kon mevrouw C. het zich eigenlijk niet anders voorstellen dan dat ik erop uit was om haar te verleiden tot verdere grensoverschrijdingen. Dit maakte haar angstig en opgewonden. Ik zei dat dit het kernprobleem was in haar contacten met mannen. Niet zozeer als verleiding vanuit een situatie van machtsongelijkheid, maar als het creëren van een machts-

ongelijkheid. Mevrouw C. vertelde mij daarop dat zij als puber uitgebreide dagdromen had waarin zij zichzelf voorstelde als een soort aanvoerster en dompteur in een wereld van opgewonden mannen. Waar dromen vaak van een verrassende creativiteit getuigen, zijn dagdromen op den duur tamelijk eentonig. Ik kreeg het gevoel dat er iets ontbrak aan het vermogen om reflectief te denken, aan spontaniteit en creativiteit in de analyse. In een reeks zittingen gaf mevrouw C. zich weer eens met wellust aan deze dagdromen over. Ik voelde dat zij mij in haar opwindning over macht en overweldiging probeerde te betrekken zodat ik verschillende duidingen overwoog die ik over de functie van haar opwindning zou kunnen geven.

Haar opwindning was te begrijpen als een uiting van haar moeite om gevoelsmatig met mij in contact te blijven. Misschien omdat ik in de ontwikkeling van overdracht en afhankelijkheid niet meer de rol speelde van een zelfobject zoals zij dat gewend was. Tegelijkertijd zocht ze naar een nieuwe situatie waarin zij zich op een andere manier weer wel gevoelsmatig met mij verbonden zou kunnen voelen. Waar zij op dit moment in de analyse misschien het meest behoefte aan had was te testen hoe de analyticus die pogingen ervoer, hoe ik haar beleefde, of wij samen een nieuwe, echte werkelijkheid zouden kunnen scheppen.

Fonagy & Target (2007) wijzen erop dat de analysant er in zo'n situatie cognitief van uitgaat dat de analyticus dezelfde werkelijkheid deelt als de zijne. In hun klinische voorbeeld (p. 930-932) gaat de analyticus begrijpen dat de opwindning staat voor 'verdrietigheid' waar geen afweer tegen is. De analyticus brengt dit onder woorden: 'Je voelt je zo alleen in je opwindning, je voelt je zo verdrietig omdat jij wat je zo leuk vindt, niet kunt delen met andere mensen.' Jammer genoeg kan een analyticus in dergelijke situaties zo onder druk gezet worden dat het behoud van het vermogen om vrij te denken het enige is wat gedaan kan worden.

In het materiaal dat mevrouw C. de volgende zittingen bracht leek zij iets meer open te staan voor gevoelens van vijandigheid en angst, voor de gevoelswereld die achter haar opwindning lag en voor het besef dat zij de analyse volstopte met opwindning uit angst voor haar verlangen naar overgave, naar passief kunnen zijn. Dit verlangen vatte ik op als een overduidelijke uiting in onze affectieve dialoog en het kwam in een directe lichamelijke beleving tot uiting. Zij zei zich ongemakkelijk te voelen in haar lichaam, stijf, housterig, het voelde niet soepel aan. Daarbij pasten ook haar lichamelijke belevingen: als zij gestreeld werd voelde dat als pijn.

Rob Wille (2007) wees mij op de mogelijkheid dat er achter de perversie een slecht geïntegreerd lichaamsschema schuil gaat (Greenacre 1953). Ons lichaam is de eerste en belangrijkste brug naar de buitenwereld. Het lichaam

van mevrouw C. verbeeldde de kwetsbaarheid van haar ‘primaire narcisme’ dat onder druk kwam te staan in haar pogingen om te zijn met ‘de ander’, en daarbij de eigen subjectiviteit te behouden. Wellicht ligt hier het scharnierpunt naar de volgende fase van de analyse.

Nadat ik haar een keer gebeld had om een afspraak te verzetten vertelde zij dat zij was geschrokken van mijn stem die haar als afstandelijk en gereserveerd overkwam: ‘Is dat nu de man met wie ik in de analyse zo intiem ben?’, had zij zich afgevraagd. Toen zij doorging over de intimiteit die zij aan de analyse beleefde, kreeg ik op mijn beurt het gevoel alsof ik geheime motieven over een indringende of verleidend benadering verborg achter een overdreven gereserveerd zijn. Alsof mij een werkelijkheid werd opgedrongen waaraan ik mij wilde onttrekken. Vervolgens vertelde zij een droom. Na het analyse-uur had ik haar uitgenodigd mee te gaan naar mijn slaapkamer en voor deze verleiding was zij weggevlucht. Zij rende mijn huis uit en deed de voordeur op slot zodat ik haar niet achterna kon komen. Haar laatste droombeeld was dat zij buiten, op veilige afstand triomfantelijk stond lachen om mijn machteloze gebonk op het raam. In de manifeste droom had zij zich teruggetrokken. Uit haar associaties bleken echter haar ongelukkige gevoel en haar onvrede die het terugtrekken met zich mee had gebracht. De hele perverse scène veranderde hiermee van een subjectieve werkelijkheid in een gezamenlijk object van reflectie (Ogden 1996). Zij zei dat zij zich wel enigszins bewust was van een patroon van uitlokken en verleiden. En wanneer ik dan reageerde, kon zij mij dat verwijten. Ik wees erop dat zij zich door het verwijt wellicht beschermde tegen hechting aan de persoon tegen wie het verwijt gericht was, tegen de intimiteit waar zij — zoals zij mij vertelde — mee worstelde en die nu achter het verwijt verdwenen was. Intimiteit bestaat immers bij gratie van de distantie. Niet te veel en niet te weinig, en dat is nu juist haar probleem. De intimiteit die zij wel voelde, interpreteerde zij als een verleiding; wanneer zij de intimiteit niet voelde dan ervoer zij mij als gereserveerd. En de intimiteit waarover zij zich wel uitte — haar sensuele beleving van het liggen op de bank, mijn stem, het zich gestreeld voelen wat dan weer voelde als haar pijn doen — werd door mij weer geïnterpreteerd als een ‘pervertering’ van de analyse omdat zij er dwangmatig aan vasthield dat het mij om een erotische relatie met haar te doen was en daarmee loochende dat de analytische onderneming bedoeld was om haar verder te helpen.

Wij slaagden er niet in om de problematiek van nabijheid en afstand op een voor ons beiden bevredigende manier uit te onderhandelen. Het verschil in perspectief werd schier onoverbrugbaar. Wat ik gezegd had over haar worsteling met ‘intimiteit’ kan misverstanden hebben opgeroepen. Misschien had zij het gevoeld als een verwijt dat zij niet voldeed aan iets dat ik van haar verwachtte.

Bij het nadenken over deze patstelling is de vraag aan de orde in hoeverre de overdracht-tegenoverdracht als een ›bolwerk‹ (Eiguer 2007) is gaan functioneren. Ogden (1996) doet de aanbeveling om zorgvuldig middels de onbewuste lagen van onze subjectiviteit te ›dromen‹ wat de analysant niet vermag te symboliseren en op zoek te gaan naar aanwijzingen voor een perversiteit waarin wij intersubjectief verstrikt zijn geraakt. Jiménez (2004) legt de nadruk op de wijze waarop een perverse Ik-splijting zich aan een analyticus voordoet als een zich gevangen voelen in een dubbele relatie.

Voor een deel konden mevrouw C. en ik elkaar in een gewone, met elkaar deelbare intersubjectieve werkelijkheid vinden, daar samen over praten en die proberen te begrijpen. Voor een ander deel was deze werkelijkheid verworpen en vervangen door regressieve fantasieën waarin wij — onbeschermde — buiten de wet geplaatst dreigden te worden als een erotisch koppel. Gemoedstoestanden, innerlijke processen en gedragingen droegen in dit vlak een pregenitaal stempel, het zou niets opleveren en blijven lijken op een eindeloos gerekt voorspel.

Natuurlijk liet dit ook in mijn binnenwereld zijn sporen na. Geleidelijk werd ik mij er meer van bewust dat ik haar overtuigd zijn van mijn erotische belangstelling voor haar maar liet voor wat het was vanuit een dieper liggende angst om ›chantabel‹ te zijn.

In de perverse splijting leidt de ›dis-avowal‹ tot een voortdurend ›weten en niet weten‹, op het dwangmatige af. Toen ik mij meer bewust werd van die angst, kon ik mij er ook van losrukken. Er viel niets te verbergen! En dat voelde ook ›écht‹; alsof ik ontsnapt was uit een ogenschijnlijk neurotische remming, door te ontdekken dat het in werkelijkheid ging om het ›negatief‹ van een gezamenlijk analytisch pervers subject.

Alleen door ›weet te krijgen‹ van een pervers subject kan men erover denken, praten, reflecteren, daarmee wordt het een pervers object (Ogden 1996).

Eiguer (1996) beschrijft de vroege adolescentie als een crisis van de psychische werkelijkheid. Een adolescent heeft het nodig om de perverse elementen van zijn psychische werkelijkheid terug te zien in de ogen van de volwassenen om er dan zelf een vervolg aan te geven, in de zin van een nieuwe, specifieke integratie in de subjectiviteit. Maar waarom zou dit alleen voor de adolescentie gelden, en niet voor alle andere kleine en meer of minder grote crises in de psychische werkelijkheid, inclusief die van de analyticus? De psychische werkelijkheid — de herinnering aan psychische gebeurtenissen met een menging van feit en fantasie (Arlow 1996) — is voortdurend in beweging, tenminste zolang deze niet afgesplitst is en verstard tot een waan. (Het psychische feit in mijn psyche was de wijze waarop de Ik-splijting van mevrouw C. zich aan mij voordeed, de betekenis van de psychische gebeurtenis ligt in de werkelijke emotionele onderkenning: ›Het is niet waar.‹ De fantasie

die leidde tot mijn tijdelijke loochening van wat ik tegelijk ook onderkende, betreft het persoonlijke, hoe ik zelf met een heftige gevoelsdynamiek en verwarrende dromen die veel reflectie vereisten in de analyse van mevrouw C. verwickeld ben geweest.)

Bij de analyse van perversies is de identiteit van de analyticus in het geding. De identiteit van de analyticus is niet zozeer geworteld in wat hij voelt, als wel in wat hij doet, in de rol die hij op zich neemt, het onderzoeken en interpreteren. Dit impliceert dat de analyticus gebruik maakt van zijn analytische macht, wat heel iets anders is dan het misbruik maken van macht zoals dat in perverse relaties gebeurt.

Dit is de kern waar het in de behandelingstechniek van perversies telkens om draait: het omgaan met analytische macht, met de fragiliteit van de subjectiviteit, met het uiterst kwetsbare vermogen om de subjectiviteit van «de ander» te verdragen zonder toevlucht te zoeken in gewelddadig penetreren. En om begrip voor de vroege onderbouwing daarvan.

Campbell en de anderen (2007) spraken over de betekenis van een «disavowed state of mind» van de analyticus bij de behandeling van perversies. Eiguer (2007, p. 1148/9) lijkt hier een verdere invulling aan te geven wanneer hij wijst op «het zichzelf kunnen vergeten». Het gaat bij de behandeling van de perversies niet alleen om een juiste techniek, in de zin van duiden en hantieren van de tegenoverdracht, maar wellicht bovenal om het vermogen zichzelf in het contact te verliezen en tegelijk zorgvuldig te blijven analyseren waar en hoe men verleid wordt om het in een roes van bevrediging op een akkoordje te gooien. Wanneer dit onderzoek genadeloos genoeg is dan bestaat er een kans dat er aan het eind van de rit, ook bij de analysant, een andere subjectiviteit naar voren is gekomen.

Om het basale probleem nog eens op een andere manier samen te vatten besluit ik met een citaat van Jiménez (2004, p. 71) in een vrije vertaling: «De perversie doet zich aan de analyticus voor als een slinkse en verrassende overschrijding van de basale overeenkomst die een intersubjectieve ontmoeting mogelijk maakt en daar structuur aan geeft. Als de analyticus in contact komt met deze psychische werkelijkheid van de pervert, dan wordt er in de psyche van de analyticus een wereld geconfigureerd met een atmosfeer van misleiding en een kleur van erotisering. Vroeg of laat zal deze wereld gewelddadige trekken vertonen. De perverse kern blijft als een valse werkelijkheid in het midden bengelen, als een ervaringswereld die ontoegankelijk is voor de empathie van de analyticus. Alleen vanaf de buitenkant van een perverse psychische werkelijkheid kan op een indirecte manier geprobeerd worden om de perverse kern terug te brengen naar zijn intersubjectieve wortels.»

Literatuur

- ARLOW, J. A. (1969). Unconscious fantasy and disturbances of conscious experience. *Psychoanalytic Quarterly*, 38, 1-27.
- ARLOW, J. A. (1996). The concept of psychic reality — how useful? *International Journal of Psychoanalysis*, 77, 659-667.
- BERENSTEIN, I. (2001). The link and the other. *International Journal of Psychoanalysis*, 82, 141-150.
- CAMPBELL, D. (2007). *Technical difficulties and challenges in psychoanalytic work with perverse patients*. Ongepubliceerde voordracht en discussie op het IPA-congres te Berlijn.
- CAVELL, M. (2006). *Becoming a subject: reflections in philosophy and psychoanalysis*. New York: Oxford University Press.
- COULTRE, R. LE (1966/1993). Splijting van het Ik als centraal neurose verschijnsel. In Engelse vertaling: Splitting of the ego, as the central phenomenon in neurosis, edited by Michael E. Chayes, 1993. *International Journal of Psychoanalysis*, 74, 791-802.
- DANCKWARDT, J. F. (2007). From Dream story (Schnitzler) to Eyes wide shut (Kubrick) — From identity through meaning formation to identity through excitation. *International Journal of Psychoanalysis*, 88, 147-167.
- EIGUER, A. (1996). The status of psychic reality in adolescence. *International Journal of Psychoanalysis*, 77, 1169-1179.
- EIGUER, A. (1999). Cynism: its function in the perversion. *International Journal of Psychoanalysis*, 80, 671-684.
- EIGUER, A. (2007). The intersubjective links in the perversion. *International Journal of Psychoanalysis*, 88, 1135-1152.
- FONAGY, P. & TARGET, M. (2007). Playing with reality: IV. A theory of external reality rooted in intersubjectivity. *International Journal of Psychoanalysis*, 88, 917-937.
- FREUD, S. (1905). Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie. *Studienausgabe* 5 (p. 47-145). Frankfurt am Main: Fisher Verlag.
- FREUD, S. (1938). Die Ichspaltung im Abwehrvorgang. *Studienausgabe* 3 (p. 391-394). Frankfurt am Main: Fisher Verlag.
- FREUD, S. (1940). Hoofddlijnen van de psychoanalyse. *Werken* 10 (p. 447-503). Amsterdam: Boom.
- GLOVER, E. (1933). The relation of perversion-formation to the development of reality sense. *International Journal of Psychoanalysis*, 14, 486-504.
- GOOD, M. I. (2006). Perverse dreams and dreams of perversion. *Psychoanalytic Quarterly*, 75, 4, 1005-1044.
- GREENACRE, P. (1953). Certain relationships between fetishism and faulty development in the body image. *Psychoanalytic Study of the Child*, 8, 79-98.
- JIMÉNEZ, J. P. (2004). A psychoanalytic phenomenology of perversion. *International Journal of Psychoanalysis*, 85, 63-81.
- JOSEPH, B. (1971). A clinical contribution to the analysis of perversion. *International Journal of Psychoanalysis*, 52, 441-449.
- KAHN, M. M. R. (1979). *Alienation in perversions*. Londen: Hogarth Press.
- LAPLANCHE, J. & PONTALIS, J-B. (1973). *The language of psychoanalysis*. Londen: The Hogarth Press.
- MAIDMAN, P. (1996). Over een geval van fetisjisme bij een kind. *Tijdschrift voor psychoanalyse*, 2, 146-157.
- OGDEN, TH. H. (1996). The perverse subject of analysis. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 44, 1121-1146.
- RUELENS, L. (2007). Perversie, drift en sublimatie — Commentaar bij «Neurotische en perverse processen» (Ubbels, 2007). *Tijdschrift voor psychoanalyse*, 13, 271-274.
- STUFKENS, A. (2007). Een weerbarstige werkelijkheid — Commentaar bij «Neurotische en perverse processen» (Ubbels, 2007). *Tijdschrift voor psychoanalyse*, 13, 274-276.
- TEMMERMAN, K. & F. GEERARDYN (2007). Perverse structuur versus perverse trek — Mechanismen versus fenomenologie

- Commentaar bij 'Neurotische en perverse processen' (Ubbels, 2007). *Tijdschrift voor psychoanalyse*, 13, 277-279.
- UBBELS, J. (2007). Neurotische en perverse processen. *Tijdschrift voor psychoanalyse*, 13, 259-270.
- WILLE, R. (2007). Bijdrage aan de discussie na mijn voordracht op 3 september 2007 voor de gezamenlijke wetenschappelijke avond van drie Nederlandse psychoanalytische verenigingen.
- WINNICOTT, D. W. (1971). *Playing and reality*. Londen: Tavistock Publications.

SUMMARY

Reality and intersubjectivity in perversion

This paper is devoted to a relatively new concept pointing to a specific psychic reality which manifests itself only in the transference-countertransference. Due to a 'perverse' collated internal object, the fantasy-system with which we approach the reality of the object-world, a splitting of the ego occurs, leading to a 'perversity'. A vitalizing interaction between reality symbolized by the inner world and 'material' external reality is blocked. Excitement and the intention to involve the analyst in it, as well as a disavowal of 'normal', oedipal reality, are used as defences against an intense sense of inner deadness. As a consequence, intersubjective reality which can be shared with other people is distorted by a perverse process. The manifestation of neurotic and perverse processes side by side in a psychoanalytic treatment, as well as the technical problems confronting an analyst, are illustrated through a clinical example.

Key words: intersubjectivity, perverse processes, perversion, perversity, reality, splitting of the ego, transference-countertransference

Noot

- 1 Dit is een uitgewerkte versie van het vignet over mevr. C (Ubbels 2007).